

UOT 82.47.82**M.ALTUNBAYIN “AZADLIĞA UÇAN TÜRK” MEMUARINDA
TARİXİ GERÇƏKLİYİN BƏDİİ İNİKASI****S.D.HÜSEYNOVA****Bakı Dövlət Universiteti****sevil_huseynova2016@mail.ru**

Mühacirət ədəbiyyatının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Məqalə mühacirət ədəbiyyatının əsas aparıcı xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluqlarının öyrənilməsinə, eləcə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı tarixinin keçdiyi inkişaf prosesinin izlənilməsinə həsr edilmişdir.

Məqalədə Mühacirət ədəbiyyatı və onun nümunələrinin yer aldığı məqalə və ədəbiyyatlara istinad edir. Məqalənin mərkəzində mühacirət ədəbiyyatının əsas örnəklərindən olan Məmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” əsərinin Cümhuriyyət tarixi baxımından təhlili və dəyərləndirilməsi mərkəzi yer tutur. Məqalədə bu məsələlərə aid nəzəri fikirlərə və araşdırmalara işıq salınır.

Sonda “Azadlığa uçan türk” əsərinin Cümhuriyyət tarixinin və onun süqutundan sonrakı mərhələnin öyrənilməsində əhəmiyyətli rolunun olması nəticəsinə gəlinmişdir.

Açar sözlər: Mühacirət, ədəbiyyat, Məmməd Altunbay, Gəncə üsyanı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Xalqın bədii yaddaşını özündə əks etdirən, rəngarəng, müxtəlif üslubları özündə birləşdirən, zəngin ideyalarla əvəzəilməz əsərlərə sahib olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qollarından biri də mühacirət ədəbiyyatıdır. Mühacirət ədəbiyyatından söz açılarkən XX əsrin əvvəllərindən sonrakı mərhələ nəzərdə tutulsa da, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının tarixi çox qədimdir. Hələ Xilafət dövründə Bağdadda və ona yaxın şəhərlərdə yaşayıb yaratmış “məvaili şairləri”ni, eləcə də orta əsrlərdə vətəndən kənarda yaradıcılıqla məşğul olan Xətib Təbrizini, İmadəddin Nəsimini də buna nümunə gətirmək olar. Deməli, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müxtəlif ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı vətəndən ayrı düşərək xarici ölkələrdə yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr formalaşdırdılar .

Bu ictimai-siyasi səbəblərə Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideoloq və tərəfdarlarının bolşeviklər tərəfindən təqib olunması, eləcə də İkinci Dünya müharibəsi zamanı meydana çıxmış sürgün həyatının çətinlikləri də daxildir. Mühacirət ədəbiyyatı nümunələri növ və janr müxtəlifliyi baxımından zəngindir. İstər poeziya, istərsə də nəsr- me-

muar, tarixi mövzuda yazılmış əsərlərin ideyasını əsasən, vətən həsrəti, qürbət ağrısı, vətəndə qalanların çətin güzəranı, tarixi hadisələrə fərqli baxış təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mühacirət ədəbiyyatı yalnız Azərbaycan xalqının bədii yaddaşından keçmir, eləcə də bütün dünyada ədəbiyyatın bir istiqamətinə çevrilmişdir. Mühacirət - əsasən, XX əsrdə müharibələr, siyasi sistemlərin dəyişməsi nəticəsində baş vermişdir. Belə bir tale Azərbaycan xalqının da taleyindən yan keçmir.

Əsrin əvvəllərində geniş dalğa kimi yayılan mövcud rejimə qarşı xalq hərəkatları digər hərəkatverici qüvvələrlə birləşərək Azərbaycan tarixində milli istiqlal hərəkatlarının əsasını qoydu. Təbii olaraq, bu proses müəyyən təqib-təzyiqlərə də məruz qalırdı. Çünki, onların fəaliyyətləri ölkə tarixində əsaslı dəyişikliklərin əsasını qoyurdu. Bu istiqamətdə onlarla milli ideoloq, məfkurəçilər yetişdi. Lakin vətənin azadlığı məqsədilə başlanan bu siyasi mübarizə qurban-sız da ötüşmədi. Belə ki, bir çox milli hökumət nümayəndələri, milli istiqlalçılar haqqında həbs və ya ölüm hökmü verilmişdir. Ancaq Azərbaycanın düşünən beyinləri hesab olunan seçilən milli ideoloqlardan yalnız bir qismi mövcud siyasi rejimdən qurtularaq müxtəlif ölkələrə mühacirət etmişdir. Məhz mövcud tarixi şəraitdəki məlum hadisələr səbəbilə formalaşan mühacir dalğası (baxmayaraq ki, milli tariximizdə mühacirət hadisəsi müxtəlif epizodlarda yaşanmışdır-!) Azərbaycan mühacirət tarixinin əsas hissəsi kimi qəbul edilir. Bu mənada Azərbaycan Cümhuriyyəti dövrünü də mövcud kontekstdə dəyərləndirməyə ehtiyac duyulur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) təşəkkülü xalqımızın ictimai-siyasi və mədəni-kulturoloji həyatında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanın uzun illər davam edən Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik zəncirindən xilas olması milli dövlətçilik məfkurəsinin formalaşmasına müəyyən imkanlar yaratmışdır. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin qarşısı alınmış, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin edilmiş, milli ordu yaradılmış, Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuş, türk dili rəsmi dövlət dili elan edilmiş, bir sıra ciddi iqtisadi islahatlar aparılmışdır. Şübhəsiz ki, qısa bir zaman kəsiyində bu qədər qlobal problemlərin həll edilməsi ciddi, gərgin fəaliyyətin sayəsində mümkün olmuşdur” (5, 16). Sözügedən dövrdə Çar hökumətinin Qafqazda əsaslı islahatlar keçirməsi və azadfikrli ziyalıların fəaliyyətinə güclü nəzarəti ilə xarakterizə olunurdu. Demək olar ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsası da məhz bu mərhələdə qoyuldu. Mövcud mərhələdə fəaliyyət göstərən mühacir ədiblər öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı platformasını formalaşdırdılar. Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdülvahab Yurdsevərin, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin, Ceyhun Hacıbəyovun, Əhməd Cəfəroğlunun, Kərim Odərin, Hüseyn Baykaranın, Almas İldırımın və b. o zamankı mühacirət dalğasının görkəmli nümayəndələri idi. Bu şəxsiyyətlər Sovet siyasi rejimi tərəfindən vətənlərində “xalq düşməni” kimi təqdim olunurdular. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallar mühacirət ədəbiyyatının inkişafına

xüsusi təsir göstərmişdir.

Mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsus və görkəmli nümayəndələri arasında “Azadlığa uçan türk” xatirə -memuarı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti həqiqətlərini ifadə edən Məmməd Altunbayın da xüsusi yeri vardır.

Tarixi hadisələrin mahiyyətinin, eləcə də şəxsiyyətin xarakterinin açılmasında memuarların xüsusi rolu vardır. Bu əsərlərdə ədəbiyyat xadimlərinin xatirələri, açıq deyilməmiş hiss və düşüncə öz əksini tapır. Memuarlar ictimai mübarizənin aydın sənədidir. Belə ki, bütün memuarlar ictimai həyatın hər tərəfli mənzərəsini göstərir. Bu ədəbiyyat nümunələri cəmiyyətin zəhnini və mənəvi yolunu işıqlandıraraq təsvir olunan hadisələrə ictimai rəyin münasibətini aydınlaşdırır. Həmçinin memuarların əksəriyyəti mühüm hadisələrin açılmasında dəyərli mənbədir. Bu baxımdan türk tədqiqatçılarından Əhməd Qabaqlının memuarlarla bağlı mülahizələri maraqlıdır: “Xatirə, onu yazanın məsləyinə, xasiyyətinə və təhsilinə görə siyasi, ədəbi, əskəri və sosial bir mahiyyət daşıya bilər. Bu çeşidlərin hamısı da tarixin, sənətin və tənqidin başqa bir tərəfinə işıq tutur. Hər kəsin bildiyi hadisələrə bütövlüklə dəyişik, şəxsi bir bucaqdan baxılmış olması xatirələrin sənəd dəyərini artırır”(4, 517). Azərbaycan ədəbi nümunələri içərisində əhatə etdiyi məzmun və mündəricə etibarilə dəyərli mənbə sayılan Cümhuriyyət həyatının bədii təsvirinə mühacirətdə yaranan memuar ədəbiyyatı nümunələri vardır. Bu nümunələrdə 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün ictimai-siyasi həyatı bədii şəkildə əks olunmuşdur.

“Azərbaycan türklərinin azadlıq və müstəqillik timsalı olduğunu hələ uşaq ikən anlayan, vətən uğrunda gedən qanlı vuruşların canlı şahidi olan, bu yolda yaxınlarını itirən və bunun üçün də kommunist bir cəmiyyətdə yaşasa da, onun qanunlarına baş əymədən “azad insan” ,”azad vətən” yolunu seçən milli istiqlal mücahidlərindən biri də Məmməd Altunbaydır.Yorulmaz mübariz 1918-1920-ci illərdə vətənimizdə baş qaldıran milli-istiqlal mücahidlərini, qanlı hadisələri və daha sonra vətəndən uzaqlarda onun hüriyyəti naminə verdiyi savaşı “Azadlığa uçan türk” adlı memuarında bütün təfərruati ilə əks etdirmişdir” (5, 134). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonrakı dövr tariximizin qanlı səhifələrindən biridir. Əllərinə fürsət keçən sovet əsgərləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə hücum edir, dinc əhalini amansızlıqla qətlə yetirirdilər. Xalqımızın günahsız nümayəndələrinin qətlində ermənilərin qanlı əməllərini unutmaq olmaz. Məhz, Məmməd Altunbayın “Azadlığa uçan türk” əsəri bu əməllərin ifşasına xidmət edir. Bu əsər müəllifin ölümündən iki ay əvvəl – 1987-ci ildə bitirilmiş və həyat yoldaşı Mələhət xanım Altunbay tərəfindən çapa hazırlanmışdır.

Azərbaycanın Sovet ordusu tərəfindən işğal edilməsi (1918-1920), respublikamızın hər yerində olduğu kimi Gəncədə də azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən kütləvi şəkildə qırılması və o dövrdə baş verən müxtəlif faciələr əsərdə çox aydın təsvir edilmişdir.

Azadlığa uçan ilk türk -Məmməd Altunbay Gəncə hadisələri zamanı er-

mənülərin törətdikləri vəhşilikləri, dinc əhalinin qətliamını ürək ağrısı ilə təsvir edir. “Məmməd Altunbay 1933-cü ildə Odessa Ali Hərbi Hava Məktəbini bitirdikdən sonra Sovet İttifaqının müxtəlif yerlərində təyyarəçi kimi çalışmışdır. Lakin o Bakıda Təyyarəçilik məktəbinin uçuş birliyi komandiri vəzifəsində işləyərkən türklərə qarşı tətbiq olunan amansız zülm və işgəncələrin dözülməzliyindən dəhşətə gəlir. Bu səbəblə bir neçə yoldaşı ilə birlikdə Sovet hökumətinə qarşı gizli fəaliyyətə başlayırlar” (1, 4). Lakin onların fəaliyyəti ifşa olunur və Məmməd Altunbayın yoldaşlarının çoxu güllələnir, sağ qalanlar isə ölkənin müxtəlif vilayətlərinə qaçırırlar. Məmməd Altunbay isə iki yoldaşı ilə birlikdə Sovet təyyarəsini qaçıraraq Türkiyəyə getməyi düşünür. Lakin onların planı baş tutmur. Təyyarədə yaranan problemə görə İrana düşmək məcburiyyətində qalırlar. Sovet hökumətinin onları tələb etməsinə baxmayaraq, sonda onlar Türkiyə Səfirliyi ilə əlaqə saxlaya bilirlər. Nəhayət, uzun sürən çətinliklərdən sonra Məmməd Altunbay Türkiyəyə yerləşir və Sovet Hakimiyyətinin əsl üzünün ifşasına həsr etdiyi yazılarla Türkiyənin müxtəlif qəzet və jurnallarında silsilə məqalələrlə çıxış edir. Sovet İttifaqına istehza edən müəllif yazırdı: “Bəzi cahil, satqın və xainlərin fikrincə, dünyanın cənnətidir kommunist cəhənnəmi, amma o necə cənnətdir ki, hamı oradan qaçmağa çalışır” (1, 5). Atasının, əmilərinin, dayılarının, daha sonralar həyat yoldaşının, iki yaşlı qızının gözləri önündə kommunistlər tərəfindən faciəli şəkildə öldürülməsi onun bu rejimə nifrətini daha da artırır.

“Demək olar ki, “Azadlığa uçan türk” əsərinin əsas özəyini erməni məsələsi və Gəncə qətliamı təşkil edir. Ermənilərin ikiüzlülüyü, həmvətənlərimizə qarşı törətdikləri amansız əməllər “Babamın vicdanı”, “Anam atam haqqında danışıq”, “Anamın göz yaşları”, “Namus düşməni ermənilər”, “Öldürülən qadınlar və uşaqlar”, “Heç belə düşmən görünməmişdi”, “Erməni dəhşəti”, “Ulu Rəbbim, sən Lenini yox elə”, “Ölülər...Ölülər...Ölülər”, “Ana bətninə qəder enən kin” və s. adlı bölümlərdə ətraflı təsvir olunur. Əsərdə erməni qəddarlığının və ikiüzlülüyünün bariz sübutunu Ambarsum və Mkrtıçın simasında bir daha şahidi oluruq” (6). Ambarsum və Mkrtıçı hələ uşaqkən Məmməd Altunbayın babası himayəyə götürür. Onların ata-anası ailələr arası davada öldürülmüş və yetim qalmışlar. Lakin Məmmədin babası onları öz uşaqlarından ayırmayaraq böyütmüşdü. “Babamın vicdanı” adlı hissədə Məmməd Altunbay atasının, dayısının babasına erməni hiyləgərliyi barədə xəbərdarlıq etməsindən, onlara çox da etibar edilməyəcəyindən söhbət açır. Ermənilərin daşnaq partiyasının qana susamış xisləti barədə məlumat verən müəllif yazırdı: ” Bu təşkilatda ələ alınmış bir neçə yüz cahil və qafil erməni gənci çoxlu pul və gözəl qadınların vasitəsilə ələ alınmışdır. Silahlanmış və təlim görmüş həmin maskalı erməni gəncləri tez-tez poçtlara, hərbi postlara, hətta şəhərlərdəki rus evlərinə gecə basqınları təşkil edir, adamları amansızcasına öldürür, sonra da bu cinayətləri azərbaycanlıların üzərinə yıxırlar” (1, 45). 1920-ci ildə Gəncədə baş verən üsyan zamanı digər ermənilərlə yanaşı Məmməd Altunbayın babası tərəfindən himayə olunan Ambarsum və Mkrtıçın da iç üzləri açılır. Onlar fürsət düşən

kimi illərlə evlərində qaldıqları ailəyə xəyanət edərək əllərinə silah alıb dinc əhaliyə zülm etməyə, işgəncə verməyə başlayırlar, “Qurani- Kərimi” yandırırırlar, cavan qızların, gəlinlərin namusuna göz dikirlər. Gəncədə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri Məmməd Altunbay bir qadının sözlərindən xatırlayır: “Biz illərdir ki, Gəncə körpüsünün qarşı tərəfində ermənilərlə birgə yaşayırdıq. Keçən həftə Leninin əsgərləri Bakıya girər-girməz illərdən bəri qonşuluq etdiyimiz ermənilərlə gecə yarısı qapını sındırıb evimizə girib, iki körpəmlə, ərimin başını kəsmişlər” (1, 80). Məmməd Altunbay əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dağılmasını və Vətənin başsız qaldığına görə bu cür fəlakətlərlə qarşılaşdığını təəssüflə qələmə alır. Müəllif AXC ilə bağlı fikirlərini və Azərbaycan qadınının xidmətlərini xüsusi vurğulayaraq anasının timsalında bunu bir obraz kimi ümumiləşdirir. Yazıçının anası Bəyim xanım savadsız olmasına baxmayaraq azadlığın mahiyyətini, dövrü özünəməxsus hadisələrini bilən və bu bilgiləri gələcək nəsillərin hafizəsinə dərinədən həkk etmənin vacibliyini anlayan açıq fikirli Azərbaycan qadını və “1918-ci ilin 28 May tarixini yaxşı yadırlığınızda saxlayın. Bu tarix vətənimiz Azərbaycanın hakimiyyəti orta əsr düşüncəsi ilə idarə edən çar Rusiyasının üsul-idarəsindən qurtuluşu və əslən türk soylu millətimizin yenidən yaranma günüdür” (1, 19) – sözlərini övladına əzbərlədən ana idi. Əsərdə Gəncə şəhərinin igid müdafiəçilərindən olan dayısı Həsənin verdiyi Milli Məclisin bütün deputatlarının güllələndiyi, yalnız üçünün qaçıb qurtulduğuna dair məlumat etibarlı mənbələrdəndir. Müəllif tariximizə qanlı hərflərlə yazılmış Gəncə hadisələrinin mahiyyətini dayısı Həsənin dilindən belə xarakterizə edir: “...Bu döyüşümüz xalqımızın ölüm-dirim savaşıdır. Bu savaş şanlı türk oğullarının və gələcək nəsillərimizin azadlıq döyüşüdür. Bir sözlə, bu savaş əsrlər boyu vətən bildiyimiz Azərbaycanın qurtuluş savaşıdır” (1, 72-73). Ümumiyyətlə, milli- azadlıq uğrunda baş verən Gəncə döyüşlərinə tarixi və ədəbi qaynaqlarda bu və ya digər şəkildə istinad edilib, münasibət bildirilib. Demək lazımdır ki, bu münasibət heç vaxt birmənalı olmayıb. Lakin bütün hallarda Gəncə hadisələri xalqın milli-azadlıq qiyamının ən yaxşı sənədidir.

Çox təəssüf ki, müəllif əsərinin çap olunmasını sağlığında görə bilmir. Bu barədə kitabın müqəddiməsində həyat yoldaşı Mələhət Altunbay məlumat verir: “1987-ci il dekabrın 28-də onu dəfn edərkən əsər hələ tam hazır deyildi, əlyazması hələ makinada yazılıb qurtarmamışdı. Sağlığında kitabının azad insanlara yetişdiyini görmək qismət olmadı Məmmədə” (1, 3). Azadlığa uçan ilk türk Məmməd Altunbay qürbətdə vəfat etdi və vətən torpaqlarının azadlığını görmək ona nəsib olmadı. İllər sonra Azərbaycan yenidən öz şanlı tarix səhifəsinə qızıl hərflərlə yeni müstəqillik tarixi yazdı. Azərbaycan yenidən cəsur oğullarının qanları bahasına müstəqilliyinə, Azərbaycan ziyalıları isə fikir və söz azadlıqlarına qovuşdular. Cümhuriyyət tarixinin əks etdirilməsi, həmin dövrlərdə baş vermiş hadisələrin işıqlandırılması baxımından bir çox müəlliflərin əsərləri ilə yanaşı, Məmməd Altunbayın da “Azadlığa uçan türk” əsəri olduqca zəngin mündəricəyə malikdir və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həqiqətlərinin əks olunması baxımından dəyərli mənbə mahiyyətindədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altunbay M. Azadlığa uçan türk. Xatirələr. Türk dilində. Bakı: Maarif, 1994, 171 s.
2. Eminaliyev E. Azərbaycan milli memuar ədəbiyyatı, Bakı, Yurd, 1999, 132 s.
3. Əliqızı A. Mühacirətdə yaranmış memuarlar haqqında düşüncələr. Bakı Universitetinin Xəbərləri: Humanitar elmlər seriyası. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, №2, Bakı, 2007
4. Kabaklı Ahmed. Türk edebiyatı, 3 cildde, I cilt, Türkiyə yayın evi, 1967, 690 s.
5. Məmmədli S. Azərbaycan Cümhuriyyəti bədii nəsrində. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 180 s.
6. Seyidzadə Cahaxanım. Azadlığa uçan ilk türk. "Ədəbiyyat qəzeti", 31 mart 2018-ci il.

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ИЗОБРАЖЕНИЯ В МЕМУАРАХ М.АЛТУНБАЯ «ЛЕТЯЩИЙ НА СВОБОДУ ТЮРОК»

С.Д.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

Эмигрантская литература имеет глубокие исторические корни.

Статья посвящена актуальным проблемам, истории развития эмигрантской литературы. В статье также говорится о мемуарной литературе. С точки зрения истории Азербайджанской Демократической Республики анализируются и оцениваются мемуары «Летящий на свободу тюрок», приводятся ссылки на эмигрантскую литературу и научные труды, посвященные данной теме.

В заключении автор статьи приходит к выводу, что мемуары «Летящий на свободу тюрок» играет важную роль в изучении истории Азербайджанской Демократической Республики и этапов, последовавших после ее краха.

Ключевые слова: эмиграция, литература, Мамед Алтунбай, Гянджа, восстание, Азербайджанская Демократическая Республика

ARTISTIC REFLECTION OF THE HISTORICAL REALITY IN M.ALTUNBAY'S MEMOIR "THE TURKIC FLYING TO THE FREEDOM"

S.D.HUSEYNOVA

SUMMARY

Migrant literature has a long history in the world literature. The article deals with the studying of principal features and characteristics of the migrant literature and the monitoring of the development process of the history of the Azerbaijan migrant literature.

The author of the article refers to scientific-theoretical researches on the migrant literature. The researches on the literature mainly focus on the specification of the literary term and the mentioned work. The article elucidates theoretical opinions and researches regarding these issues.

Finally, it was concluded that migrant literature has the most important role in the study of the history of Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Migrant literature, Mammad Altunbay, Azerbaijan Democratic Republic, Ganja, rebellion